

Косова Т.Д.доктор економічних наук, професор,
Національний авіаційний університет**Тренкін Є.С.**здобувач освітньо-наукового ступеня доктора філософії,
Національний авіаційний університет**Kosova Tetiana, Trenkin Yevhen**
National Aviation University**ТІНІЗАЦІЯ ГРОШОВО-ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
З ОГЛЯДУ НА ФОРМАЛЬНІ І НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ****TINIZATION OF MONETARY AND FINANCIAL RELATIONS
OF THE NATIONAL ECONOMY
WITH REGARD TO FORMAL AND INFORMAL INSTITUTIONS**

У статті надано дефініцію тіньової економіки з позицій інституціональної економічної теорії як неформального інституту. Визначено діалектичну єдність і протилежність тіньової економіки як неформального і формального інституту, який підлягає офіційним оцінкам органів державного управління. Проведено етапізацію функціонування тіньової економіки в Україні на основі формалізації трендів. Показано, що загальна оцінка рівня тінізації отримується в результаті інтегрування чотирьох методів; надано їх характеристику у частині змісту, порядку розрахунку, переваг та недоліків. Розраховано кількісні оцінки загального і часткових рівнів тінізації економіки, проведено їх кореляційно-регресійний аналіз і рейтингування за мірою зростання мінливості щорічних результатів. Визначено додаткові обмеження і переваги використання певних часткових методів вимірювання тінізації економіки в умовах воєнного стану. Запропоновано основні інструменти зниження рівня тіньової економіки в Україні.

Ключові слова: тінізація, грошово-фінансові відносини, національна економіка, формальні, неформальні, інститути.

The article provides a definition of the shadow economy from the standpoint of institutional economic theory as an informal institution, as well as a legal category in accordance with domestic legislation. The dialectical unity and opposite of the shadow economy as an informal institution and a formal institution, which is subject to official assessments by state administration bodies, is determined. The phasing of the functioning of the shadow economy in Ukraine during 2010–2021 was carried out. The polynomial trends of its integral level at two selected stages (before 2014 and after) were formalized. It is shown that the general estimate of the shading level is obtained as a result of the integration of its estimates by four methods: population expenditure – retail turnover; electric; unprofitability of enterprises; monetary. Quantitative estimates of the general and partial levels of shadowing of the economy are calculated: higher indicators are given by the monetary method and the population's expenses – turnover, lower – by electricity and unprofitable enterprises. Electrical and monetary methods are most closely related to the integral level. The ranking of methods for assessing the levels of the shadow economy was carried out according to the increase in the variability of their annual results based on the standard deviation: monetary, integral, unprofitability of enterprises, electric, population expenditure – retail turnover. The characteristics of individual methods of calculating the levels of shadowing of the economy and methods of integration in terms of content, order of calculation, advantages and disadvantages have been performed. It is shown that the integral assessment is determined as the sum of weighted average estimates of the level of the shadow economy by four methods based on the establishment of weighting factors taking into account the stability of estimates by the corresponding method for previous years, however, the flaws of the calculations are the failure to take into account the density of the correlation relationship between the levels of shadowing of the economy determined by different methods. Additional restrictions on the use of certain partial methods of measuring the shadowing of the economy, which reduce their information capacity in the conditions of martial law, have been determined.

The greater rationality of using the monetary method in modern conditions has been proven. The main tools for reducing the level of the shadow economy in Ukraine are proposed: legalization of labor relations and, in general, economic activity in the country; restructuring of the money supply at the expense of the non-cash component; the spread of the use of the electronic payment system, primarily by subjects of small and micro-enterprises.

Keywords: tinization, monetary and financial relations, national economy, formal, informal, institutions.

Постановка проблеми. Тіньова економіка – це незмінний супутник будь якої економічної системи, яке являє собою неформальний інститут у рамках інституціональної економічної теорії. Як і корупцію, так і тіньову економіку, дуже складно викоренити. Проте їх обсяги істотно варіюють за країнами світу. Дослідженнями всесвітньо відомої аудиторської фірми *Ernst & Young*, проведеними у 33 країнах світу, серед яких Чехія, Польща, Словаччина, Словенія, Болгарія, Сербія, встановлено коливання рівня тіньової економіки в інтервалі 10%-27% обсягу ВВП. Україні притаманний вищий рівень тіньової економіки, який у 2021 році за інтегральним коефіцієнтом становив 32% від обсягу офіційного ВВП, що більше на 2% порівняно з минулим роком. Ураховуючи значні загрози, уряди держав контролюють рівень тіньової економіки з метою його зниження і запобігання поширенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до інституціональної теорії економіка трактується як сукупність інститутів, способів діяльності, обумовлених різними типами економічної поведінки, за допомогою яких суспільство адаптується до мінливих умов існування. Питання тіньової економіки у сфері господарської діяльності розглядається багатьма вченими. Дрьомін В.М. трактує її скрізь призму інституціоналізованої злочинності, пов'язаної з глибокою деформацією основних соціальних інститутів і різних сфер суспільного життя [1, с. 30]. Тіньові форми соціальної взаємодії призводять до виникнення неформальних інститутів, існування яких набуває стійких форм. Як кримінальна практика, вони протистоять формальним інститутам, що є офіційними, законними і визначають базисні умови життєдіяльності людини, економіки, суспільства. Кримінальна, або тіньова, економіка створює загрозу для безпеки держави, деформує не тільки принципи функціонування національного господарства, але і моральні принципи залучених до неї індивідів, породжуючи корупцію. Пушкаренко П.І. визначає останню як негативне соціально-економічне явище, що виникає у процесі реалізації тіньових відносин між посадовими особами та іншими економічними суб'єктами з метою задоволення корисливих інтересів через комерціалізацію функціональ-

них обов'язків, суспільних благ і цінностей [2, с. 182]. Формами корупції як інституту тіньової економіки є організована та економічна злочинність із метою привласнення «сукупного тіньового доходу». Його обсяг і рівень зростає за умови значної концентрації влади в руках державного апарату.

Тіньова економіка складається з багатьох елементів, одним із яких є протиправні банкрутства, які виникають через непрозорість їх процедур і призводять до різних махінацій і зловживань. Ураховуючи кримінальний аспект, навмисне порушення закону, Сердюков К.Г., Гой В.В. називають зазначені деформовані економічні відносини тіньовим, або неформальним, інститутом банкрутства [3, с. 97]. На відміну від нього, формальний, або легальний, інститут банкрутства покликаний очищати економіку від неплатоспроможних і збиткових підприємств.

Важливим елементом тіньової економіки є також невдало проведені процеси приватизації у процесі переходу від адміністративно-командних до ринкових відносин, результатом яких стало перетворення державно-бюрократичної власності у приватно-бюрократичну. Відсутність зацікавленого власника, з одного боку, і зубожіння населення, з іншого, як зазначає Опанасенко В.М., призводить до намагання широкими верствами суспільства приховати свої доходи від оподаткування, а також обумовлює високу лояльність до незаконних дій у господарській діяльності [4].

Тимохова Г.Б. робить акцент на тіньовій освіті як елементі тіньової економіки [5, с. 51], яка визначає різні можливості отримання якісної освіти дітьми із сімей із високими і низькими доходами. Зазначені диспропорції створюють певну інституціональну пастку і негативно позначаються на реформі освіти та економічних перетвореннях.

Високо оцінюючи науковий доробок зазначених авторів, слід визнати, що питанням детінізації грошово-фінансових відносин національної економіки скрізь призму формальних і неформальних інститутів приділяється недостатню увагу.

Мета статті – розробка рекомендацій зі зменшення рівня тіньової економіки, виходячи з послаблення дії неформальних інститутів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Тіньовою є незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єктів господарської діяльності (СГД). Вона бере участь у створенні валового національного доходу. Але результати функціонування СГД тіньової економіки не відображаються на рахунках бухгалтерського обліку, у фінансовій, податковій, статистичній звітності, через що не є об'єктом оподаткування.

Інституціональними факторами існування тіньової економіки в Україні є: асиметрія розподілу доходів між різними верствами населення; низький рівень правосвідомості та морально-етичних норм; значна лояльність до корупції та незаконної діяльності; високий рівень податкового навантаження та складна система податкового адміністрування; політична нестабільність і намагання знизити ризики втрати активів через їх виведення у нелегальний сектор; слабкість інституту захисту прав власності і можливостей відстоювати їх у судах; бажання СГД вивести власні фінансові ресурси, у т.ч. за кордон нелегальними каналами.

Погоджуємося з Дяченко О.П., що попри різноманіття методів оцінки тіньової економіки, жоден із них не одержав загального визнання та поширення. Вибір методу залежить від конкретної ситуації, а в умовах відсутності статистичного матеріалу краще комбінувати кілька методів [6, с. 62].

Методичні рекомендації з розрахунку рівня тіньової економіки в Україні постійно вдосконалюються, поточна редакція була затверджена Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 07.12.2020 № 2552 і удосконалена шляхи внесення змін відповідно до наказу Міністерства економіки від 20.01.2021 № 104 [7].

Узагальнююча оцінка рівня тіньової економіки в Україні визначається інтегральним методом (рис. 1).

Протягом 2010–2021 років можна виділити два етапи функціонування тіньової економіки в Україні:

1 етап (2010–2014 роки), коли її рівень описується функцією:

$$y = 1,5714x^2 - 9,6286x + 44,4, R^2 = 0,95 \quad (1)$$

2 етап (2015–2021 роки), коли рівень тіньової економіки описується функцією:

$$y = 0,4643x^2 - 4,3929x + 39,571, R^2 = 0,875 \quad (2)$$

На обох етапах динаміка рівня тіньової економіки описується поліномом другого ступеня із високим значенням множинного коефіцієнта детермінації R^2 відповідно 0,9503 і 0,875, що підтверджує достовірність побудованих рівнянь (1) і (2). Тренди представлені параболою з гілками догори.

Граничними точками 1 етапу є рівень тіньової економіки 36%, а точками мінімуму – 30%. Протягом 2014–2019 років аналізований показник скоротився з 36% до 28%, а до кінця 2021 року – збільшився до 32%, що відповідає рівню 2011 та 2017 років.

Оцінка тіньового сегменту здійснюється як загалом по національній економіці, так і за окремими сегментами. Оскільки його показники не відображаються у офіційній статистиці, то для оцінки тіньової економіки використовують непрямі розрахунки на основі чотирьох основних методів: 1) порівняння витрат населення і роздрібного товарообороту і послуги; 2) електричний метод; 3) збитковість діяльності підприємств; 4) монетарний метод. За результатами оцінки часткових показників протягом 2010–2021 років зроблено висновок, що максимальні рівні тіньової економіки, які перевищують інтегральний показник, давали такі методи: монетарний – у 2010, 2018–2021 роках, витрати населення – роздрібний товарооборот – у 2011–2017 роках. Мінімальні рівні тіньової економіки, які нижче інтегрального показника, давали такі методи: витрати населення – роз-

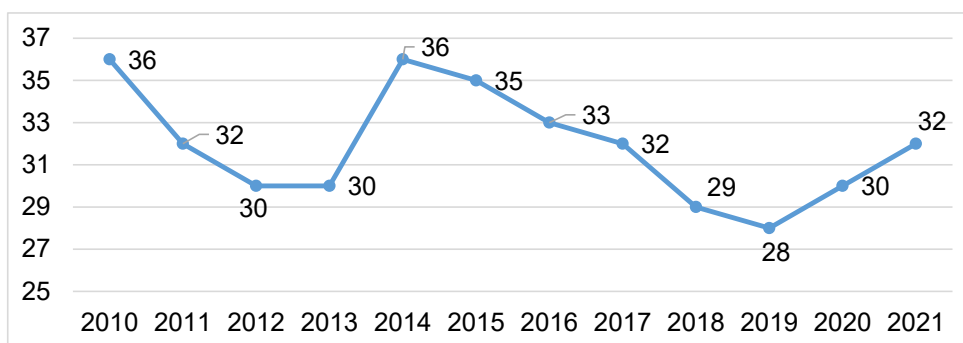

Рис. 1. Динаміка рівня тіньової економіки в Україні інтегральним методом, у % до ВВП

Джерело: побудовано за даними [8]

дрібний товарооборот – у 2010, 2020–2021 роках; електричний – 2011–2012 роки; монетарний – 2013–2014 роки; збитковості підприємств – 2015–2019 роки. Протягом всього аналізованого періоду 2010–2021 років із усіх методів найбільше і найменше значення дав метод витрати населення – роздрібний товарооборот – 43% у 2011 році та 22% у 2021 році. При середньорічному рівні інтегрального показника тінізації економіки України (табл. 1), розрахованому за 2010–2021, – 31,92%, вищі показники надає монетарний метод (32,25%) і витрати населення – товарооборот (32,08%), менші – електричний (29,92%) і збитковості підприємств (28,00%). Для кількісної оцінки щільності зв'язку рівня тінізації економіки, розрахованого інтегральним та частковими методами за даними 2010–2021 років, побудовано кореляційну матрицю.

Найбільш тісний кореляційний зв'язок спостерігається між рівнями тіншової економіки, визначеними інтегральним і електричним методами (0,8879), електричним методом та методом збитковості підприємств (0,7584), інтегральним і монетарним методами (0,7455).

Достатньо високі значення коефіцієнта кореляції має рівень тінізації, розрахований методом збитковості підприємств, із такими методами: інтегральний (0,6272), електричний (0,7584), витрати населення – роздрібний

товарооборот (0,6046). Найменші показники кореляції має монетарний метод з такими частковими методами: витрати населення – роздрібний товарооборот (0,1081), збитковості підприємств (0,3350), електричним (0,5512). Оцінюючи стандартне відхилення рівня тіншової економіки, можна рейтингувати методи за мірою його зростання, а значить за збільшенням мінливості: монетарний (2,38%), інтегральний (2,68%), збитковості підприємств (4,22%), електричний (4,32%), витрати населення – роздрібний товарооборот (6,63%).

Протягом аналізованого дванадцятирічного періоду загальна динаміка рівнів тінізації економіки, розрахованих різними методами, загалом є схожою, оскільки значення коефіцієнтів кореляції, наведені у табл. 1, є додатною. Проте на певних часових лагах вона може різнитися (табл. 2).

Динаміка аналізованого показника, розрахована електричним, монетарним методами, а також методом збитковості описується параболою з гілками догори і значенням коефіцієнта множинної детермінації, що перевищує значення 0,8–0,9, і є схожою з трендом рівня тінізації за інтегральним методом. Натомість динаміка рівня тінізації, розрахованого методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» описується параболою з гілками донизу, про що свідчить від'ємне значення

Таблиця 1

Кореляційна матриця рівнів тінізації економіки, розрахованих різними методами

Умовне позначення метода		І	Е	М	В-Т	ЗП
І	Інтегральний	1				
Е	Електричний	0,8879	1			
М	Монетарний	0,7455	0,5512	1		
В-Т	Витрати населення – роздрібний товарооборот	0,4205	0,5248	0,1081	1	
ЗП	Збитковості підприємств	0,6272	0,7584	0,3350	0,6046	1
Середнє значення, %		31,92	29,92	32,25	32,08	28,00
Стандартне відхилення, %		2,68	4,32	2,38	6,63	4,22

Джерело: власні розрахунки

Таблиця 2

Формалізація динаміки рівнів тінізації, розрахованих частковими методами

Метод	2010–2014		2015–2021	
	Рівняння	R ²	Рівняння	R ²
електричний	$y = 2,4286x^2 - 13,971x + 47,2$	0,9792	$y = -2,0571x + 35,867$	0,9576
монетарний	$y = 1,3571x^2 - 9,6429x + 46,8$	0,9505	$y = 0,0893x^2 - 1,1393x + 34,3$	0,6718
витрати населення – роздрібний товарооборот	$y = -1,00x^2 + 6,80x + 27,00$	0,23	$y = -3,1143x + 41,067$	0,9598
збитковості підприємств	$y = 1,1429x^2 - 6,4571x + 38,8$	0,8286	$y = 0,6964x^2 - 5,5893x + 34,5$	0,9165

Джерело: власні розрахунки

коефіцієнта перед квадратичним членом. Вона визначається тим, що протягом 2010–2011 років відбулося різке зростання показника з 30,0% до 43,0%, а до кінця 2014 років мала місце низхідна динаміка показника. Значення інтегрального показника тінізації у 2011 році склало 32%, значне відхилення загального і часткового аналізованого показника обумовило низьке значення коефіцієнта кореляції між ними (0,4205). Відмінними від динаміки інтегрального рівня тінізації економіки на другому етапі 2015–2021 років були тренди, побудовані електричним методом та методом «витрати населення – роздрібний товарооборот», оскільки вони описуються лінійною низхідною функцією.

Різностямовану динаміку загального та часткових рівнів тінізації економіки демонструють короткострокові періоди. Протягом 2020–2021 років відбулося зростання рівнів тінізації економіки України, розрахованих такими методами: електричний – на 3%, монетарний – на 2%, інтегральний – на 2% (рис. 2).

Натомість скоротилися рівні тінізації економіки, розраховані такими методами: «витрати населення – роздрібний товарооборот» – на 1%, збитковості підприємств – на 3%. Часткові рівні тінізації економіки мають широкий розмах варіації: у 2020 році – 23–31% (7%), у 2021 році – 22–33% (11%). Як статистично показано, розміри тіньової економіки, визначені різними методами, відрізняються рівнем, вектором змін і підлягають інтегруванню. Характеристику окремих методів розрахунку рівнів тінізації економіки та способів інтегрування наведено у табл. 3.

У структурі рівня тінізації національної економіки, визначеної монетарним методом, близько 4/5 приходить на готівкову тіньову економіку і 1/5 – на домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання, або негрошову тіньову економіку. У свою чергу, готівкова тіньова економіка поділяється на наслідкову та пасивну залежно від кількості бенефіціарів виграшу. Близько чверті обсягу готівкової тіньової економіки приходить на наслідкову, де вигоду отримує як продавець, так і покупець за рахунок відсутності реєстрації розрахунків готівкою у бухгалтерському і податковому обліку. Решта (3/4) загального обсягу готівкової тіньової економіки є пасивною, коли вигоду отримує продавець за рахунок ухилення від сплати податків неоприбуткованих доходів.

Значний обсяг пасивної тіньової економіки в Україні обумовлений, передусім, низьким рівнем використання суб'єктами малого та середнього бізнесу безготівкових розрахунків, оскільки 2/3 їх загальної кількості здійснюють виключно готівкові розрахунки. Встановлення POS-терміналів представниками малого та середнього бізнесу, додаткове стимулювання продавців та споживачів до проведення безготівкових розрахунків сприятиме зниженню готівкової тіньової економіки. Зменшення готівкових розрахунків, які є основою функціонування тіньової економіки, за рахунок зростання безготівкових сприятиме збільшенню ресурсної бази банківських установ, зниженню вартості кредитування, подальшому прогресу валютної лібералізації. Зміна структури грошо-

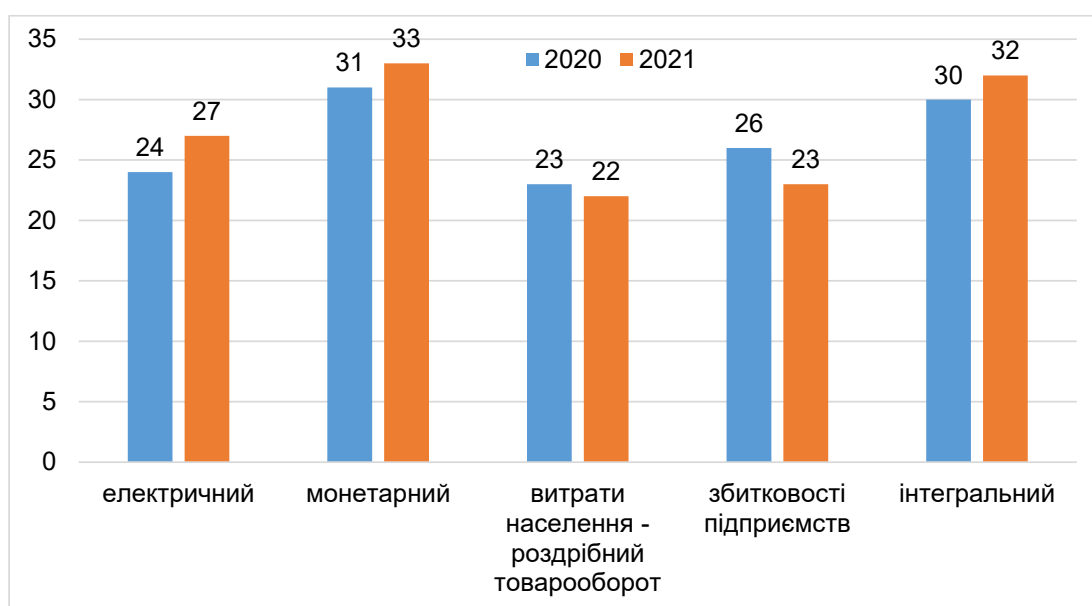

Рис. 2. Динаміка загального і часткового рівнів тінізації економіки України, % від ВВП

Джерело: власні розрахунки

Таблиця 3

Характеристика методів оцінки тіньової економіки України

№ з/п	Назва методу	Зміст методу та порядок розрахунку	Переваги	Недоліки
1	Витрати населення – роздрібний товарооборот	виявлення наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів (коригуються на соціальні трансферти і вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самоготівель) над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма СГД в легальному секторі	об'єктивний характер показника загального обсягу продажу населенню товарів усіма СГД на основі даних статистичної звітності	суб'єктивний характер показника витрат домогосподарств на основі вибіркового обстеження умов їх життя на добровільній основі
2	Електричний	порівняння індексів приросту внутрішнього споживання електроенергії та ВВП (перевищення означає спрямування електроенергії на виробництво в тішовій економіці)	темпи зміни споживання електроенергії та ВВП мають співпадати при незмінності технологічного рівня виробництва товарів, робіт та надання послуг	складність алгоритму врахування науково-технічного прогресу та впровадження енергозберігаючих технологій
3	Збитковість діяльності підприємств	визначення граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тішової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тішової економіки (коригується на обсяг тішової економіки, яка безпосередньо не спостерігається і визначається органами статистики)	використання офіційних статистичних даних для визначення тішового прибутку як суми умовного прибутку і частини валової доданої вартості збиткових підприємств	суб'єктивність експертної думки визначення вагових значень мінімального та максимального коефіцієнтів
4	Монетарний	визначення тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду, у якому рівень тішової економіки є меншим за 20%.	використання офіційної статистики НБУ щодо грошових агрегатів M0, M1, M2	недостатня обгрунтованість базисного відношення обсягу депозитів до грошового агрегату M2, що становить 0,95
5	Інтегральний	зведення оцінок за методами "витрати населення – роздрібний товарооборот", фінансовим, монетарним та електричним в узагальнений показник з використанням коефіцієнтів	сума середньозважених оцінок рівня тішової економіки за чотири методи на основі встановлення вагових коефіцієнтів з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки	не враховується щільність кореляційного взаємозв'язку між різними тінзації економіки, визначеної різними методами

Джерело: власні розрахунки

вої маси на користь безготівкового компонента збільшить прозорість бази оподаткування і сприятиме зростанню надходжень до бюджетів різних рівнів. Розширення сфери застосування безготівкових розрахунків та платіжної інфраструктури в Україні разом з підвищенням рівня фінансової інклюзії та фінансової грамотності населення, є одним з ключових напрямів розвитку, передбачених Стратегією фінансового сектору України до 2025 року [9].

В Україні стабільно зростають Cashless-розрахунки. У 2021 році кількість і обсяги операцій із використанням платіжних карток зросли приблизно на 30% і становили відповідно 7817,1 млн шт. та 5091,7 млрд грн. При цьому безготівкові операції з використанням платіжних карток зросли більшими темпами: за кількістю – на 35,1% (7039,9 млн шт.), за сумою – на 40,3% (3099,1 млрд грн.) [10]. Протягом 2020–2021 років питома вага безготівкових операцій за кількістю операцій із платіжними картками за кількістю зросла із 87% до 90,1%, за сумою – з 55,8% до 60,9%. Тройкою лідерів безготівкових операцій у 2021 році за кількістю і за сумами є: торговельна мережа (відповідно 52,4% і 28,4%), перекази з картки на картку – 43,6% та 12,7%, оплата товарів і послуг у мережі Інтернет – 25,9% та 23,3%. Безконтактні безготівкові розрахункові операції у торговельній мережі становлять $\frac{3}{4}$, все більшу популярність отримують безконтактні та токенизовані платіжні картки.

Станом на 01.01.2022 в Україні зареєстровано 68 учасників карткових платіжних систем. Розвиток платіжної інфраструктури України у 2021 році характеризують такі дані щодо зростання кількості: пунктів продажу/надання послуг, які приймають платіжні картки, – на 13,7% (до 371,6 тис. шт.), торговельних POS-терміналів – на 13,7% (до 426,5 тис. шт.), із них 92,3% призначені для здійснення безконтактної оплати. Регіональний розподіл питомої кількості терміналів на 1 млн. населення на території України є доволі нерівномірним. Лідерами є: м. Київ (26,3 тис. од.), Київська (16,4 тис. од.) та Дніпропетровська (12,9 тис. од.) області. Аутсайдерами є такі області: Закарпатська (6,3 тис. од.), Донецька (4,3 тис. од.) та Луганська (2,6 тис. од.).

У зв'язку з широкомасштабною агресією РФ проти України НБУ призупинив подання банківськими установами статистичної звітності щодо операцій з платіжними картками у лютому – квітні 2022 року. За даними відновленого звітування у травні – грудні 2022 року можна зробити висновок, що, незважаючи на воєнні дії, ракетний терор та обмеження електропостачання, кількість операцій з викорис-

танням платіжних карток порівняно з відповідним періодом минуло року зросла: на 1,4% за кількістю та на 40,5% за сумою [11], у т.ч. за безготівковим компонентом – на 4,1% за кількістю та на 56,9% за сумою. За готівковим компонентом – кількість операцій зменшилася на 24,1%, а їх сума – зросла на 15%. Таким чином, темпи приросту безготівкових розрахунків у 3,8 разів випереджають темпи приросту готівкових. Проте, на жаль, через війну, зниження активності бізнесу та тимчасову окупацію окремих територій платіжна інфраструктура зазнала скорочення порівняно з довоєнним часом.

Висновки. 1. Надано дефініцію тіньової економіки з позицій інституціональної економічної теорії як неформального інституту, який виникає у результаті деформації економічних відносин через корупцію, організовану та економічну злочинність, ухилення від оподаткування, протиправні банкрутства, нелегальне здійснення господарської діяльності тощо. Відповідно до вітчизняного законодавства тіньовою є незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка бере участь у створенні валового національного доходу, але не відображається на рахунках бухгалтерського обліку, у фінансовій, податковій, статистичній звітності, через що не є об'єктом оподаткування. Існування тіньової економіки в Україні офіційно визнається органами державного управління, а методика розрахунку її рівня затверджена на рівні підзаконних нормативних актів, що надає тіньовій економіці статусу формального інституту. У цьому проявляється діалектична єдність і протилежність тіньової економіки як формального і неформального інституту.

2. Протягом дванадцятирічного періоду виділено два етапи функціонування тіньової економіки в Україні: 1 етап (2010–2014 роки), 2 етап (2015–2021 роки), на яких її рівень достовірно описується параболою з гілками догори, а розмах варіації становить 28–36%. Загальна оцінка рівня тінізації отримується в результаті інтегрування її оцінок чотирма методами: витрати населення – роздрібний товарооборот; електричний; збитковості діяльності підприємств; монетарний. Вищі показники рівня тінізації надає монетарний метод і витрати населення – товарооборот, менші – електричний і збитковості підприємств. Найбільш тісний зв'язок із інтегральним рівнем має електричний та монетарний методи. Оцінюючи стандартне відхилення рівня тіньової економіки, можна рейтингувати методи за мірою зростання мінливості їх щорічних результатів: монетарний, інтегральний, збитковості підприємств, електричний, витрати населення – роздрібний товаробо-

рот. Протягом аналізованого дванадцятирічного періоду загальна динаміка рівнів тінізації економіки, розрахованих різними методами, загалом є схожою з інтегральним показником, за виключенням таких методів: «витрати населення – роздрібний товарооборот» – на I етапі (параболи гілками донизу), на II етапі (лінійна низхідна функція); електричний метод на II етапі також демонструє тенденцію до скорочення за лінійним законом.

3. Виконано характеристику окремих методів розрахунку рівнів тінізації економіки та способів інтегрування у частині змісту, порядку розрахунку, переваг та недоліків. Перевагами усіх чотирьох методів (витрати населення – роздрібний товарооборот, електричний, збитковість діяльності підприємств, монетарний) є об'єктивний характер і наявність даних офіційної статистики щодо обсягів: продажу населенню товарів, споживання електроенергії та ВВП, умовного прибутку і частини валової доданої вартості збиткових підприємств, величини грошових агрегатів. Недоліками електричного методу є складність алгоритму врахування науково-технічного прогресу та впровадження енергозберігаючих технологій, а решти методів – суб'єктивний характер певних використовуваних для розрахунку показників, а саме: витрат домогосподарств, вагових значень мінімального та максимального коефіцієнтів збитковості діяльності підприємств, базисного значення структури грошової маси. Інтегральна оцінка визначається як сума середньозважених оцінок рівня тіньової економіки за чотирима методами на основі встановлення вагових коефіцієнтів з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки, проте вадами розрахунків є неврахування щільності кореляційного взаємозв'язку між рівнями тінізації економіки, визначеної різними методами.

4. Умови воєнного стану і військові дії накладають додаткові обмеження на використання певних часткових методів, що знижують їх інформаційну ємність, а саме: витрати/товарооборот – висока споживча інфляція, зниження реальних доходів населення; електричний – руйнування енергетичної інфраструктури, планові і аварійні відключення електроенергії; збитковості діяльності – об'єктивне погіршення фінансового стану і фінансових результатів підприємств через втрату виробничого потенціалу, контролю над активами на окупованих територіях, релокацію бізнесу. Найбільш раціональним за зазначених умов є використання монетарного методу для вимірювання тінізації економіки, оскільки протягом останніх років, навіть в умовах воєнного стану, в Україні успішно реалізується проєкт Cashless-економіки і розбудови платіжної інфраструктури.

5. У структурі рівня тінізації національної економіки, визначеної монетарним методом, близько 4/5 приходить на готівкову тіньову економіку і 1/5 – на домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання, або негрошову тіньову економіку. У свою чергу, готівкова тіньова економіка поділяється на наслідкову (1/4) та пасивну (3/4) залежно від кількості бенефіціарів виграшу. Основними інструментами зниження рівня тіньової економіки в Україні є: легалізація трудових відносин і загалом економічної активності в країні; реструктуризація грошової маси за рахунок безготівкового компоненту; поширення використання системи електронних платежів, передусім суб'єктами малого та мікропідприємництва, зокрема через здешевлення для них платіжної інфраструктури.

Метою подальших досліджень є розробка пропозицій із детінізації податкових відносин у післявоєнний період.

Список використаних джерел:

1. Дрьомін В.М. Формування тіньової економіки у сфері господарської діяльності як соціального інституту. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 23–32.
2. Пушкаренко П.І. Корупція як суспільно небезпечний інститут тіньової економіки. *Право і Безпека*. 2006. Т. 5, № 3. С. 181–183.
3. Сердюков К.Г., Гой В.В. Протиправні банкрутства як елемент тіньового інституту неплатоспроможності. *Економіка та держава*. 2013. № 10. С. 96–98.
4. Опанасенко В.М. Історія «промахів» формування інституту приватної власності в Україні як одна з причин розвитку тіньової економіки. *Ефективна економіка*. 2017. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_5_23 (дата звернення 28.12.2022)
5. Тимохова Г.Б. Проблеми формування соціального капіталу в контексті розвитку інституту тіньової освіти. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*. 2019. Т. 25. С. 45–52.
6. Дяченко О.П. Науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С. 60–63.
7. Про внесення змін до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від

- 20.01.2021 № 104. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text> (дата звернення: 29.12.2022).
8. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у 2021 році. Київ: Міністерство економіки України, 2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=74e86de5-126a-4849-94d5-7d4ea048e4b8> (дата звернення: 30.12.2022).
 9. Стратегія фінансового сектору України до 2025 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Strategija_financovogo_sektoru_ua.pdf (дата звернення: 02.01.2023).
 10. *Cashless*-розрахунки в Україні стабільно зростають. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/cashless-rozrahunki-v-ukrayini-stabilno-zrostayut> (дата звернення: 03.01.2023).
 11. Воєнний рік: безготівкові операції – у пріоритеті в українців. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/voyenniy-rik-bezgotivkovi-operatsiyi--u-prioriteti-v-ukrayintsiv> (дата звернення: 04.01.2023).

References:

1. Dromin V.M. (2010) Formuvannya tinovoi ekonomiky u sferi hospodarskoi diialnosti yak sotsialnoho instytutu [The formation of the shadow economy in the sphere of economic activity as a social institution]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, vol. 56, pp. 23–32. (in Ukrainian)
2. Pushkarenko P.I. (2006) Koruptsiia yak suspilno nebezpechnyi instytut tinovoi ekonomiky [Corruption as a socially dangerous institution of the shadow economy]. *Pravo i Bezpeka*, vol. 5, no. 3, pp. 181–183. (in Ukrainian)
3. Serdiukov K.H., Hoi V.V. (2013) Protpravni bankrutstva yak element tinovoho instytutu neplatospromozhnosti [Illegal bankruptcies as an element of the shadow institution of insolvency]. *Ekonomika ta derzhava*, vol. 10, pp. 96–98. (in Ukrainian)
4. Opanasenko V.M. (2017) Istoriiia «promakhiv» formuvannya instytutu pryvatnoi vlasnosti v Ukraini yak odna z prychn rozvytku tinovoi ekonomiky [The history of "mistakes" in the formation of the institution of private property in Ukraine as one of the reasons for the development of the shadow economy]. *Efektivna ekonomika*, vol. 5. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_5_23 (accessed 28.12.2022). (in Ukrainian)
5. Tymokhova H.B. (2019) Problemy formuvannya sotsialnoho kapitalu v konteksti rozvytku instytutu tinovoi osvity [Problems of the formation of social capital in the context of the development of the institution of shadow education]. *Vcheni zapysky Kharkivskoho humanitarnoho universytetu «Narodna ukrainska akademiia»*, vol. 25, pp. 45–52. (in Ukrainian)
6. Diachenko O.P. (2018) Naukovo-metodychni zasady vyivlennia ta otsinky masshtabiv tinovoi ekonomichnoi diialnosti [Scientific and methodological principles of identifying and assessing the scale of shadow economic activity]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, vol. 8, pp. 60–63. (in Ukrainian)
7. Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine (2021) Pro vnesennia zmin do Metodichnykh rekomendatsii shchodo rozrakhunku rivnia tinovoi ekonomiky [On making changes to the Methodological recommendations for calculating the level of the shadow economy]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text> (accessed 12.29.2022). (in Ukrainian)
8. Ministry of Economy of Ukraine (2022) Zahalni tendentsii tinovoi ekonomiky v Ukraini u 2021 rotsi [General trends of the shadow economy in Ukraine in 2021]. Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=74e86de5-126a-4849-94d5-7d4ea048e4b8> (accessed 30.12.2022). (in Ukrainian)
9. National Bank of Ukraine (2021) Stratehiia finansovoho sektoru Ukrainy do 2025 roku [Strategy of the financial sector of Ukraine until 2025]. Available at: https://mof.gov.ua/storage/files/Strategija_financovogo_sektoru_ua.pdf (accessed 02.01.2023). (in Ukrainian)
10. National Bank of Ukraine (2022) *Cashless*-rozrakhunky v Ukraini stabilno zrostaiut [*Cashless*-payments in Ukraine are steadily growing]. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/cashless-rozrahunki-v-ukrayini-stabilno-zrostayut> (accessed 03.01.2023). (in Ukrainian)
11. National Bank of Ukraine (2023) Voiennyi rik: bezgotivkovi operatsii – u prioryteti v ukraintsiv [War-time: non-cash transactions are a priority for Ukrainians]. Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/voyenniy-rik-bezgotivkovi-operatsiyi--u-prioriteti-v-ukrayintsiv> (accessed 14.01.2023). (in Ukrainian)